

Role of Handicrafts In the Caucasian Family Economy During the Tsarist Russia Era

Jafar Aghazadeh

Associate Professor, Department of History, Faculty of Social
Science, University of Mohaghegh Ardabili, Ardebil, Iran

Hassan Abdi¹

M.A in History, Faculty of Social Science, University of Mohaghegh
Ardabili, Ardebil, Iran

(Date received: 28 November 2022 - Date approved: 31 July 2023)

Abstract

Introduction: The authentic culture of the Caucasus can be found in the handicrafts of this region, which is tied to the culture of Iran and shows the creativity, thought and taste of the people of this land. The diversity of climate, weather and culture was well reflected in the variety of handicrafts of the people of the Caucasus during the period of Tsarist Russia, which had a great impact on the family economy.

With the occupation of the Caucasus in the territory of the Tsarist Russian Empire, the government's economic policies in the Caucasus, during the period of establishing the sovereignty were accompanied by many problems to determine the relationship of the South Caucasus with the governing body. Different points of view would fail and as a result, neither the central government nor the local government could pursue a coherent policy. Despite this, the Caucasus never found a better place than a reliable raw material depot for Central Russian industries.

The first half of the 19th century until the peasant reforms in 1861 AD, handicrafts in the Caucasus in order to strengthen the regional economy, social welfare and restore the relationship between the people and the government, in line with the general policies of the government, found an opportunity for prosperity and active participation in domestic and international markets such as Nizhny Novgorod; To the extent that they do not dominate the sale of Russian

1. E-mail: hesen.ebdi@gmail.com (Corresponding Author)

products in the region and serve the central Russian industries to supply their raw materials, so that perhaps by changing their customs and traditions, they can become closer to the Russian culture. Handicrafts played a great role in the region's self-sufficiency, depending on the geographical conditions of the region to respond to the needs and solve them or provide welfare.

With the peasant reforms of 1861, the economic conditions in the Caucasus underwent many changes and colonial policies became more apparent than before. The Caucasus became a largest warehouse of raw materials and a larger sales market for Central Russian industries. Handicrafts became the target of this policy and Caucasian family management gradually changed. At the end of the 19th century, the number of artisans decreased sharply, but instead, the prosperity of some crafts increased and because these industries had great economic values for the benefit of the government, the government took steps to develop these industries.

The South and North Caucasus had completely different conditions in terms of agriculture. Because the share of fertile agricultural land in the North Caucasus was more, agriculture flourished in this region and handicrafts were produced to the extent of their needs, but a large part of the land in the South Caucasus was made up of pastures, which had good conditions for ranching. For this reason, a lot of wool, silk and leather were produced in this region, and due to the lack of suitable land for agriculture and on the other hand, to fill leisure time in the cold season, handicrafts flourished.

Research Question: The main goal of this research is to answer the question of what role handicrafts played in the Caucasian family economy in the last century of Tsarist Russia.

Research Hypothesis: Our hypothesis in this historical research is based on the fact that according to the agricultural and rural structure, climate diversity, available raw materials and socio-political conditions in the Caucasus under the Russian occupation, handicrafts by expanding the spirit of participation of family members and raising the level of employment and increasing per capita income bears a significant part of the economic burden.

Methodology: The current fundamental research is based on qualitative method of content analysis, the tool is historical data which is analyzed with a descriptive-analytical approach.

Results and Discussion: Although the tsarist Russian government could not have a coherent policy regarding the role of the Caucasus in the imperial policy, it turned the Caucasus into a reliable source of

raw materials for Central Russian industries. From the point of view of the government, the development of handicrafts in the Caucasus was justified to some extent so that they would not dominate the sale of Russian products in the region and serve the industries of Central Russia. Despite this, the role of handicrafts in the family economy in the Caucasus was large, and it was a function of geographical conditions, people's lifestyle, access to primary resources, culture and politics, and according to geographical and cultural conditions, it had a lot of diversity and most people were engaged in several fields. In addition, handicrafts provided the opportunity for the participation of all family members in strengthening the family economy, and each family member at any age worked in a part of handicrafts depending on his abilities. People's employment during the cold season, when communication routes between villages and cities were closed, provided a very good opportunity to strengthen the Caucasian family's economy, which in addition to entertainment, also brought income. With the industrial development in the region, in the late 19th century and early 20th century, some handicrafts flourished in this region and became the main occupation of the people in the South Caucasus.

Conclusion: The share of handicrafts in the family economy of the South Caucasus was higher than that of the North Caucasus, and it covered nearly one third of the living expenses of the families of the South Caucasus, which contributed more to their expenses in the conditions of war, unrest and drought.

Keywords: Caucasus, Tsarist Russia, Economy, Family, Handicrafts, Feudal System, Capitalist System.

صنایع دستی و نقش آن در اقتصاد خانواده قفقازی دوره روسیه تزاری

جعفر آقازاده

دانشیار، گروه تاریخ، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران

حسن عبدی^۱

کارشناس ارشد تاریخ، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران

(تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۹/۰۷ - تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۵/۰۹)

چکیده

شرایط جغرافیایی، اقلیمی و فرهنگی متنوع و وجود منابع اولیه غنی، شرایط مناسبی برای رونق صنایع دستی مختلف در قفقاز فراهم کرده بود. این صنعت پیوند عمیقی با فرهنگ و اجتماع داشت و جایگاه مهمی را در اقتصاد منطقه به خود اختصاص داده بود. هرچند شیوه مدیریت خانواده در این دوره دچار تغییرهای زیادی شد و نگاه استعمارگرایانه دولت روسیه بر اقتصاد منطقه در دوره‌های مختلف سایه افکنده بود، بیشتر اعضای یک خانواده قفقازی به پشتوانه صنایع دستی، نقش مهمی در تقویت اقتصاد خانواده و تضمین دوام و بقای آن داشتند. محصولات تولیدشده در این منطقه، بیشتر به مصرف داخلی می‌رسید و غیر از محصولات ابریشمی و قالی، در اقتصاد و تجارت خارجی اهمیت زیادی نداشت. با رویکرد توصیفی - تحلیلی در پی پاسخ این پرسش هستیم که صنایع دستی در آخرین دهه‌های روسیه تزاری، چه نقشی در اقتصاد خانواده قفقازی داشت؟ در پاسخ این فرضیه مطرح می‌شود که با توجه به ساختار اجتماعی، تنوع آب‌وهوایی، مواد خام در دسترس و شرایط سیاسی ایجادشده در قفقاز زیر سلطه روسیه، صنایع دستی با گسترش روحیه مشارکت‌پذیری اعضای خانواده و بالابردن سطح اشتغال و افزایش درآمد سرانه، بخش قابل توجهی از بار اقتصادی منطقه را بر دوش می‌کشید. این نوشتار با روش کیفی مبتنی بر تحلیل محتوا و ابزار آن داده‌های تاریخی تنظیم شده است. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد صنایع دستی در زندگی مردم قفقاز جنوبی بیشتر از قفقاز شمالی تأثیر داشت و نزدیک به ۳۰ درصد درآمد سالانه یک خانواده را تشکیل می‌داد.

واژگان اصلی: روسیه تزاری، اقتصاد، خانواده، صنایع دستی، نظام فئودالی، نظام سرمایه‌داری.

مقدمه

در دوره تسلط روسیه تزاری بر قفقاز^۱، بخشی از فرهنگ اصیل این منطقه در قالب صنایع دستی که با فرهنگ ایران زمین گره خورده بود، به حیات خود ادامه داد که نشان از خلاقیت، اندیشه و ذوق مردم این سرزمین است. تنوع اقلیم، آب و هوا و فرهنگ به خوبی در تنوع آثار صنایع دستی مردم قفقاز در دوره روسیه تزاری نمایان بود. با وجود تغییرهای گسترده سیاست‌های اقتصادی حکومت تزاری در این منطقه، اقتصاد خانواده مردم قفقاز با تکیه بر صنایع دستی از این تغییرهای گسترده تا حدودی در امان ماند. در این دوره، صنایع دستی به عنوان بازوی کمکی، نقش مهمی در اقتصاد خانواده‌ها داشت و عرصه مناسبی برای مشارکت بیشتر اعضای خانواده در تقویت آن فراهم کرده بود و هرکسی در هر سنی بنا بر توانمندی‌های خود در بخشی از صنایع دستی مشارکت می‌کرد. فعالیت خانوادگی در این حوزه در تقویت اقتصاد خانواده و در تضمین دوام و پایداری آن نقش مهمی داشت و این ویژگی مسیر رونق آن را نیز هموار می‌کرد. کسب و کار در حوزه صنایع دستی در قفقاز تابعی از شرایط جغرافیایی، شیوه زندگی مردم، دسترسی به منابع اولیه و سیاست بود و با توجه به تنوع شرایط جغرافیایی و فرهنگی، بسیار گوناگون بود. بیشتر تولیدات صنایع دستی این منطقه با توجه به شرایط جغرافیایی امپراتوری روسیه تزاری و بازار بزرگش مصرف داخلی داشت و بخش اندکی از آن‌ها فرصت صدور به خارج از مرزها را پیدا می‌کرد.

با هدف تبیین پیوند هنر و صنایع دستی با فرهنگ، سیاست و اجتماع مردم قفقاز و پرکردن خلأ پژوهشی در این زمینه، با استفاده از رویکرد توصیفی - تحلیلی و بر اساس منابع کتابخانه‌ای، اهمیت صنایع دستی و جایگاه آن در اقتصاد منطقه قفقاز در دوره روسیه تزاری را بررسی می‌کنیم. بدین منظور، با بازخوانی متن‌ها و گزارش‌های تاریخی آن دوره، شرایط اقتصادی، اجتماعی و چگونگی محصولات تولیدشده آن دوره را بررسی و تجزیه و تحلیل می‌کنیم تا عوامل تأثیرگذار بر اقتصاد مردم و پایه‌های آن شناسایی شده و نقش صنایع دستی در نتیجه تغییر و تحولات این عامل‌ها تبیین شود. در این نوشتار این فرضیه مطرح است که با توجه به ساختار کشاورزی و روستایی، تنوع آب‌وهوایی، مواد خام در دسترس و شرایط

۱. با تأسیس استان قفقاز در سال ۱۷۸۵ به فرمان کاترین دوم (۱۷۲۹-۱۷۹۶)، واژه قفقاز وارد حوزه جغرافیای سیاسی دولت روسیه تزاری شد (Volkhonskiy and Mukhanov, 2018). قفقاز به عنوان یک واحد اداری - سرزمینی روسیه، از شمال به چاله کوما - مانیچ، از شرق به دریای خزر، از غرب به دریای سیاه و دریای آزوف و از جنوب به رود ارس و مرز دولت روسیه با دولت‌های ایران و عثمانی بنابر توافق‌نامه‌های ترکمنچای (۱۸۲۸) و برلین (۱۸۷۸) محدود شده بود (Coene, 2010: 131). امروز نیز منطقه قفقاز با همان حدود شناخته می‌شود.

سیاسی و اجتماعی پیش آمده در قفقاز زیر نفوذ روسیه، صنایع دستی با گسترش روحیه مشارکت پذیری اعضای خانواده و بالابردن سطح اشتغال و افزایش درآمد سرانه، بخش قابل توجهی از بار اقتصادی را بر دوش می کشید.

پیشینه پژوهش

با وجود اهمیت صنایع دستی در بازشناسی اقتصاد خانواده‌های قفقازی، پژوهش مستقلی در این مورد انجام نشده است و برخی پژوهشگران تنها به جنبه‌هایی از این موضوع اشاره کرده‌اند:

کارتاشووا (۲۰۱۵) در مقاله «سیاست دولت امپراتوری روسیه تزاری در توسعه صنایع دستی قفقاز در قرن نوزدهم و ابتدای قرن بیستم» با اشاره به بخشی از سیاست‌های دولت، تقابل صنایع دستی و صنعتی را بررسی کرده است و فعالیت‌های کمیته صنایع دستی قفقاز را از ابتدای تأسیس تشریح کرده است. وی به سیاست‌های این حکومت در امر آموزش صنایع دستی نیز در جهت حمایت‌های دولتی پرداخته است. این آموزش‌ها محدود به چند رشته خاص بوده است که از نظر اقتصادی برای دولت توجیه اقتصادی داشته و سودخواهی دولت را نباید از نظر دور کرد. کارتاشووا (۲۰۱۶) در مقاله «صادرات محصولات صنایع دستی در قرن نوزدهم و ابتدای قرن بیستم» با اشاره به جایگاه صنایع دستی در اقتصاد امپراتوری روسیه تزاری، صادرات محصولات تولیدشده را بررسی کرده است. لبداف (۲۰۱۹) در مقاله «عرضه محصولات صنایع دستی ملی»، بازار صنایع دستی در امپراتوری روسیه تزاری را بررسی کرده و به نقش بازارهای مکاره از جمله بازار نیژنی نوگورود به عنوان یک بازار بین‌المللی تأکید دارد و با داده‌های آماری، اهمیت این بازار برای عرضه محصولات صنایع دستی را تبیین کرده است. محمداف (۲۰۱۴) در مقاله «صنعت قالی در قره‌باغ در اوایل قرن بیستم» با بهره‌گیری از منابع آرشیوی، اطلاعات خوبی درباره اهمیت و جایگاه این صنعت در قره‌باغ ارائه کرده است که در قرن نوزدهم از مراکز مهم تولید قالی بود. وی به اهمیت اقتصادی این صنعت در زندگی مردم منطقه قره‌باغ اشاره می‌کند. محمداف (۲۰۲۱) در مقاله «تاریخچه صادرات قالی داغستان در اواخر قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم» با تأکید بر اهمیت صنعت قالی در اقتصاد منطقه داغستان، سهم تولیدات این صنعت را در صادرات خارجی نشان داده است.

طاهراف (۲۰۱۲) در کتاب «منبع‌شناسی صنعت قالی در آذربایجان» با توجه به اهمیت صنعت قالی در قفقاز، منابعی علمی موجود درباره صنعت قالی در شرق قفقاز جنوبی را با توجه به نوع اثر طبقه‌بندی کرده است و یکی از مراجع مهم در مورد منبع‌شناسی صنعت قالی در قفقاز جنوبی است. شاولایوا (۲۰۰۶) در پایان‌نامه «تاریخچه صنعت پشم در چچن در قرن نوزدهم و ابتدای قرن بیستم»، صنایع دستی مرتبط با پشم را در منطقه چچن بررسی کرده

است. او دوره اوج و افول صنعت پشم را در این دوره زمانی به تصویر کشیده است. وی در این پایان نامه صنعت پشم را از فراوری تا تولید کالاهای متنوع و توسعه صنعتی آن تشریح کرده است. در بخش هایی از این اثر نیز به نقش اقتصادی این صنعت و اهمیت آن در زندگی مردمان این منطقه پرداخته است. چنانکه از عنوان های کارهای انجام شده و بررسی محتوایی آن ها پیداست، بیشترشان درباره صنعت، محصولات و شیوه تولید نوشته شده اند. در این نوشتار نقش صنایع دستی در اقتصاد خانواده را بررسی می کنیم و ضمن برآورد کمی سهم صنایع دستی در اقتصاد خانواده، ارتباط این صنعت را با پایه های اقتصادی مردم منطقه تبیین می کنیم.

قفقاز در سیاست های اقتصادی دولت روسیه

روس ها پیروز رقابت دیرینه سه دولت ایران، عثمانی و روسیه تزاری برای تسلط بر منطقه قفقاز بودند و در ابتدای قرن نوزدهم این سرزمین را به قلمروی خود پیوند دادند تا یکی از خواسته های تاریخی تزارهای روسیه عملی شود. رسیدن به آب های گرم جنوب، تسلط بر مسیرهای تجاری مهم، دسترسی به منابع اولیه و خام و تقویت اقتصاد روس ها در رقابت با اروپا، از هدف های اصلی روس ها در تسلط بر قفقاز بود (Cornell, 2001: 12). روس ها در همان مراحل اولیه فتوحات در قفقاز، اهمیت ویژه ای به مسائل تجاری و اقتصادی می دادند و اطلاعاتشان در این زمینه را از مسیحیان بومی می گرفتند. بهره برداری از منابع معدنی گرجستان، نخستین کوشش آن ها برای بهره مندی از ثروت قفقاز بود. همچنین آن ها برای تأمین هزینه های جنگ در این منطقه، بیشترین میزان خراج را از خان نشین ها می گرفتند (Atkin, 1382:56-58, Karami and Abedi, 2017: 19).

در دوره تثبیت حاکمیت روسیه تزاری در قفقاز، سیاست های اقتصادی دولت روسیه برای تعیین رابطه قفقاز جنوبی با دستگاه حاکمیت، بین دوراهی «کولونیا» و «استان» در نوسان بود و هر یک طرف داران با نفوذی داشت، اما دیدگاه های گوناگون به شکل های مختلف با شکست روبه رو می شد (Zulkharneev, 2008: 74; Eltyamina and Ghanbari, 2023: 53) که نشانگر ناتوانی این حکومت در تعیین موضع واحد درباره نقش قفقاز جنوبی در سیاست روسیه تزاری و تدوین طرحی جامع برای یکپارچه کردن این منطقه در نظام امپراتوری روسیه بود. در نتیجه، نه حکومت مرکزی و نه دولت محلی نمی توانستند سیاست منسجمی را دنبال کنند. اما در این کشمکش ها، ایده های وزیر قدرتمند دارایی تزار، ایگور فرانتسویچ کانکرین^۳ (۱۷۸۲-۱۸۵۶)

1. Koloniya
2. Guberniya
3. Yegor Frantsevich Kankrin

تأثیر زیادی بر اقتصاد منطقه، به ویژه در نیمه اول قرن نوزدهم داشت.^۱ از نظر او قفقاز جنوبی نمی‌توانست در سیستم اداری کل امپراتوری گنجانده شود و می‌بایست به‌طور جداگانه در قالب یک مستعمره (استان آسیایی) اداره شود و بازاری برای فروش و منبعی برای مواد خام مورد نیاز کارخانه‌های روسی باشد. وی از مخالفان سرسخت آزادی رعیت‌ها نیز بود (Zulkharneev, 2008: 76).

صنایع دستی در قفقاز

اقتصاد صنایع دستی در قفقاز را می‌توان به دو دوره متفاوت تقسیم کرد: قبل از اصلاحات دهقانی و بعد از آن. پس از تسلط روس‌ها بر قفقاز، دوره فرمانداری پاسکویچ^۲ (۱۸۳۱-۱۸۲۶) نقطه عطفی در توسعه صنایع دستی در این منطقه است که با تغییرهای گسترده سیاست اقتصادی در این منطقه همراه بود.

الف) صنایع دستی پیش از اصلاحات دهقانی

در دوره فرمانداری پاسکویچ بر قفقاز جنوبی، تغییری در سیاست اصلی استعمارگری ایجاد نشد؛ ولی با توجه به نارضایتی‌های به وجود آمده در منطقه، سیاست اقتصادی به‌سود دهقانان تغییر کرد. حکومت تزاری به رهبری میچنیکوف^۳، مشاور ارشد پاسکویچ می‌کوشید با توانمندسازی اقتصادی مردم منطقه، درآمد مالیاتی دولت از قفقاز را افزایش دهد (Petrushevsky, 1936-1937: 230-233; Zapiski, 1988: 74). در این دوره، کشاورزی و برخی صنایع در جهت سیاست‌های کلی حاکمیت توسعه پیدا کرد و دولت با هدف تضعیف بازار کالاهای ایرانی و خارجی و گسترش بازار فروش کالاهای روسی به حمایت از کشاورزان و تاجران پرداخت (Zapiski 1988: 74; Zulkharneev, 2008: 76). در این زمینه انجمن حمایت از صنایع دستی و ترویج آن در سال ۱۸۳۳ تأسیس شد (Nebolsin, 1834: 757; Dubrovin, 1871: 379; Zulkharneev, 2008: 79). انبار مواد اولیه و خام برای صنایع روسیه مرکزی پیدا نکرد (Ovsyannikov, 1867: 58).

در این دوره، سیاست‌ها و یادداشت‌های آرتسرونی^۴ (۱۸۳۸-۱۸۳۶) در مورد تجارت در قفقاز جنوبی اهمیت به‌سزایی دارد. وی مأمور ویژه و رسمی پاسکویچ و وزیر دارایی دولت، کانکرین بود. علاوه بر این، سمت ریاست گمرک قفقاز جنوبی را نیز برعهده داشت (Zapiski 1988: 72). وی در گزارشی در ۲۲ اکتبر ۱۸۳۶ خطاب به وزیر دارایی با اشاره به میزان تولید

۱. وی در سال ۱۸۲۳ به مقام وزارت دارایی منصوب شد و ۲۱ سال در این سمت مشغول به خدمت

بود.

2. Iván Fodorovich Paskévich

3. Y.I. Mechnikov

4. Iyeremiya Yegorovich Artsruni

بالای پشم مرغوب در قفقاز جنوبی و حجم گسترده واردات محصولات پنبه‌ای از ایران، علت اصلی موفق نبودن بازرگانان روسی را در توجه نداشتن آنها به آداب و سنت‌های مردم منطقه می‌داند که آنها علاقه خود به رنگ، نقش و جنس محصولات تولیدی خودشان یا وارداتی از ایران را حفظ کرده بودند و در برابر تغییر سلیقه و هویت فرهنگی خود مقاومت می‌کردند (Zapiski, 1988: 73). همچنین از نظر وی، تغییر سریع این امر در کوتاه‌مدت بعید و برای جایگزین شدن محصولات روسی نیاز به یک طرح طولانی مدت بود. مچنیکف نیز معتقد بود هرگونه تغییر آبی در آداب و رسوم مردم قفقاز خطرناک بوده و نتیجه مثبتی در پی نخواهد داشت و باید مدیریت زندگی مردم در نظام استعماری ارباب-رعیتی با همراهی نخبگان محلی تحقق پیدا کند (Petrushevsky, 1936-1937: 233).

بنابر این برنامه‌ریزی‌ها، نیمه اول قرن نوزدهم تا اصلاحات دهقانی در سال ۱۸۶۱، صنایع دستی در قفقاز هم‌سو با سیاست‌های کلی حاکمیت و در راستای تقویت اقتصاد منطقه، رفاه اجتماعی و ترمیم رابطه مردم با دولت، فرصتی برای شکوفایی و حضور پررنگ در بازارهای داخلی و بین‌المللی مثل نیژنی نووگورود^۱ پیدا کرد. اما این صنایع با محدودیت‌های ترسیم‌شده توسط حکومت روبه‌رو بودند و توسعه آنها مشروط به این بود که بر فروش محصولات روسی در منطقه برتری پیدا نکنند و در خدمت صنایع روسیه مرکزی برای تأمین مواد خام اولیه‌شان باشند تا شاید از این راه با تغییر آداب و رسومشان به فرهنگ روسی نزدیک‌تر شوند (Petrushevsky, 1936-1937: 230-233). صنایع دستی بسته به شرایط جغرافیای منطقه، برای پاسخ به نیازها و رفع آنها یا تأمین رفاه، در مسیر خودکفایی منطقه، نقش زیادی داشت (Bronevsky, 1823: 53). شایان توجه است که حضور آزادانه مسلمانان در تجارت و بازارهای امپراتوری روسیه چون نیژنی نووگورود هم، مشروط به قبول تابعیت و سوگند وفاداری به حکومت تزاری بود (Meyendorff, 1826: 175).

ب) صنایع دستی بعد از اصلاحات دهقانی

با اصلاحات دهقانی، شرایط اقتصادی در قفقاز نیز دستخوش تغییرهای زیادی شد. نظام استعماری ارباب - رعیتی به نظام استعماری سرمایه‌داری تغییر کرد و قفقاز به انبار گسترده مواد خام و بازار فروش بزرگ‌تر صنایع روسیه مرکزی تبدیل شد. با کاهش هزینه تولید و کم کردن قیمت و افزایش کیفیت صنایع روسی که مورد نیاز منطقه بود، بیشتر صنایع محلی تضعیف و خیلی از صنعتگران به کارگران کارخانه‌های روسی تبدیل شدند (Hoseini and

۱. این اصلاحات در طول یک دهه و در منطقه قفقاز جنوبی از سال ۱۸۷۰ اجرا شد (Bunядov 2007:

(Aghazadeh, 2019: 26). در اواخر قرن نوزدهم، تعداد صنعتگران کاهش شدیدی پیدا کرد. برای نمونه، تعداد صنعتگران شهر نوخا که از بزرگ‌ترین مراکز تولید صنایع دستی بود از ۱۷۳۵ نفر در سال ۱۸۶۱ به ۳۷۱ نفر در سال ۱۸۸۱ کاهش یافت (Kafarova, 2004: 53) که علت اصلی آن فعالیت کارخانه ابریشم خان‌آباد در شهر نوخا بود (Kafarova, 2004: 25). در این دوره، پارچه‌های ابریشمی و پشمی کارخانه‌های روسی به تدریج جایگزین محصولات تولید شده در منطقه شدند و ظروف مسی ساخت کارخانه، جای ظروف سفالی و مسی صنعتگران محلی را گرفتند و صنعت کفش و چرم قفقاز در رقابت با قیمت و کیفیت تولیدات روسیه مرکزی شکست خورد (Kafarova, 2004: 53-54). ولی در برابر رونق برخی صنایع دستی مانند قالی، گلیم، گلدوزی، نم‌بافی به دلیل کیفیت، طرح، نقش و مواد اولیه ارزان افزوده شد. از سوی دیگر، چون سود اقتصادی زیادی برای دولت داشت، در توسعه این صنایع نیز گام‌هایی برداشت؛ از جمله تأسیس کمیته صنایع دستی قفقاز در سال ۱۸۹۹. در سال ۱۹۱۲ حدود ۱۷۵ هزار نفر در قفقاز جنوبی شرقی به کار قالی‌بافی مشغول بودند (Piralov, 1913: 151). این صنعت در ابتدای قرن بیستم، در میان مردم قبایل قوموق، نوغای (Kosven, 1958: 244) داغستان، قارص، باکو، ایلزوتپول^۱، گرجستان، کوتایس و ایروان (Piralov, 1913: 51-52) توسعه زیادی پیدا کرده بود. حضور محصولات آن‌ها در نمایشگاه‌های مختلف داخلی و خارجی نشانه تقاضای زیاد و جایگاه ویژه قالی‌بافی در اقتصاد این منطقه بود (Tahirov, 2012: 13-14). از سوی دیگر، چون در بسیاری از مناطق قفقاز جنوبی کارخانه‌های صنعتی جدید وجود نداشت (Piralov, 1900, p. 5) و صنایع دستی تنوع زیادی داشت، فعالان حوزه صنایع دستی در صورت ضعیف شدن کسب‌وکاری به کار دیگر مشغول می‌شدند یا در تولید مواد اولیه فعالیت می‌کردند (Akinchi, 1293b: 1; Dingelstedt, 1892: 138).

صنایع دستی در جوامع روستایی و عشایری قفقاز

بنابر آمار رسمی دولت روسیه تزاری در سال ۱۸۹۷ در جدول ۱، حدود ۸۷ درصد جمعیت واحد اداری سیاسی قفقاز را جمعیت روستایی و عشایری تشکیل می‌داد. این دو جامعه، مستقل از هم بوده و از دو پایه اقتصادی متفاوت (آب، زمین) روستایی و (دام، مرتع) عشایری برخوردار بودند.

۱. نامی است که بعد از اشغال شهر گنجه توسط نیروهای روسیه در سال ۱۸۰۴ بدان داده شد.

جدول ۱: جمعیت قفقاز بنابر سرشماری رسمی سال ۱۸۹۷

استان	روستایی	شهری	جمعیت کل	درصد روستایی
باکو	656,721	169,995	826,716	79%
دریای سیاه	37,837	19,641	57,478	66%
داغستان	526,547	44,607	571,154	92%
ایلیزوتپول*	789,156	89,259	878,415	90%
ایروان	737,233	92,323	829,556	89%
قارص	252,816	37,838	290,654	87%
قوبان	1,697,673	221,208	1,918,881	88%
کوتایس**	960,725	97,516	1,058,241	91%
استاوروپول	790,276	83,025	873,301	90%
ترک	813,888	120,048	933,936	87%
تفلیس	826,236	224,796	1,051,032	79%
کل	8,089,108	1,200,256	9,289,364	87%

* با شهرستان زاقاتالا؛

** با منطقه نظامی سوخومی

Source: Troinitsky, 1905, p. 44

قفقاز جنوبی و قفقاز شمالی از نظر کشاورزی شرایط متفاوتی داشتند. از کل مساحت قفقاز، ۵۴ درصد سهم زمین‌های حاصل‌خیز کشاورزی (Piralov A., 1913: 13) و ۱۷ درصد سهم جنگل‌ها بود (Coene, 2010: 19). از مجموع زمین‌های مناسب برای کشاورزی دیمی و آبی، قفقاز شمالی ۷۰ درصد (۱۵۲۵۱۳۹۴ هکتار) و قفقاز جنوبی ۱۸،۷۱ درصد (۴۲۹۸۲۶۰ هکتار) سهم داشت. بنابر داده‌های آماری در سال ۱۸۸۱ به‌طور متوسط به ازای هر مرد در استان قوبان ۷،۷۴ هکتار، در استان ترک ۱۲،۳ هکتار و در استانهای تفلیس، باکو، ایلیزوتپول و ایروان ۱،۹ هکتار زمین زراعی و باغی وجود داشت. بخش قابل توجهی از گندم مورد نیاز قفقاز جنوبی نیز از قفقاز شمالی تأمین می‌شد و سالانه ۱۹ هزار تن گندم از قفقاز شمالی به قفقاز جنوبی صادر می‌شد (Piralov, 1913: 13) که معادل دو برابر گندم تولیدشده در بخش مسلمان‌نشین قفقاز جنوبی بود (Gasnov, 2007: 11). همچنین حدود یک‌سوم گندم مصرفی کل امپراتوری در قفقاز شمالی تولید می‌شد (Prothero, 1920: 51). برعکس، بخش زیادی از زمین‌های قفقاز جنوبی را مراتع تشکیل می‌داد که برای دامداری شرایط خوبی داشت. بنابر آمار رسمی دولت در سال ۱۸۹۷، اختلاف زیاد سهم این دو منطقه در تعداد گوسفند و بز نیز دلیلی بر رونق

بیشتر دامداری در بخش قفقاز جنوبی نسبت به قفقاز شمالی است. بنا بر جدول ۲، از ۱۲۰۳۶۵۳۸ رأس گوسفند، ۶۹۲۳۵۵۵ رأس سهم قفقاز جنوبی و ۵۱۱۲۹۸۳ رأس سهم قفقاز شمالی و از ۹۳۹۴۹۲ رأس بز نیز، ۶۵۹۶۹۰ رأس سهم قفقاز جنوبی و ۲۷۹۸۰۲ رأس سهم قفقاز شمالی بود (Kessler and Markevich, 2020). داغستان مهم‌ترین مرکز دامداری قفقاز، به ازای هر تن سه رأس دام کوچک و بزرگ داشت (Piralov, 1913: 14).

جدول ۲: آمار گوسفند، بز و گاو در قفقاز در سال ۱۸۹۷

منطقه	استان	گاو	بز	گوسفند
قفقاز جنوبی	باکو	153,475	67,320	658,627
	داغستان	354,524	270,954	1,756,949
	ایلزاتپول	379,685	86,592	1,172,251
	ایروان	500,545	23,910	868,240
	قارص	250,267	83,085	430,381
	کوتایس	365,680	65,763	153,502
	تفلیس	671,298	62,066	1,883,605
قفقاز شمالی	قوبان	1,598,016	85,275	1,854,636
	استاوروپل	889,188	43,694	2,051,195
	ترک	1,003,259	150,833	1,207,152
جمع کل		6,165,937	939,492	12,036,538

Source: (Kessler and Markevich, 2020)

با توجه به شرایط جغرافیایی منطقه، زمین‌های بزرگ و حاصل‌خیز، مراتع وسیع با پوشش گیاهی غنی و آب فراوان جوامع روستایی و عشایری در قفقاز شمالی بیشتر به کار زراعت و دامداری مشغول بودند و برای کمک خرج خانواده، نیاز چندانی به صنایع دستی احساس نمی‌شد و از سویی زنان قزاقی که بخش بزرگی از جامعه قفقاز شمال غربی را تشکیل می‌دادند به دلیل حضور همسرانشان در ارتش، آن‌قدر مشغله داشتند که فرصتی برای اشتغال در صنایع دستی نبود و در حد رفع نیازشان به این کارها مشغول می‌شدند (Piralov, 1913: 15). بعد از اصلاحات دهقانی نیز با افزایش چند برابری درآمد کشاورزان، شرایط زندگی‌شان بهتر شد (Bunyadov, 2007: 56).

دلایل توجه به صنایع دستی در قفقاز جنوبی و داغستان

شرایط صنایع دستی در قفقاز جنوبی و داغستان سرنوشتی متفاوت از قفقاز شمالی داشت و رونق آن در دوره‌های مختلف، بسته به شرایط جغرافیایی، متأثر از عوامل مختلفی چون زمین، آب، شرایط اقلیمی، شیوه زندگی و فرهنگ بود:

- نبود زمین کافی یا مناسب برای زراعت و کشاورزی یکی از عوامل مهم تأثیرگذار بر رونق صنایع دستی در قفقاز جنوبی و مناطق کوهستان‌نشین بود (Piralov, 1913: 13; Abramov, 2001: 321) که در نیمه دوم قرن نوزدهم، بعد از اصلاحات دهقانی سال ۱۸۶۱ نیز بر وزن آن اضافه شد. برای اینکه بخشی از نیروی آزادشده در نتیجه این سیاست، به جای اینکه جذب کارخانه‌های صنعتی شوند، یا به دلیل نداشتن سرمایه کافی برای خرید زمین از مالک یا به دلیل اختصاص ندادن زمین مناسب یا کافی جذب صنایع دستی شدند و از سرعت تغییرهای توسعه صنعتی در این مناطق کاستند، به‌ویژه در مناطق داغستان، شماخی، ایلزوتپول و نخجوان که از مراکز مهم صنایع دستی بودند (Kafarova, 2004: 54). مشارکت فعال مردان در امور صنایع دستی در این دوره نیز می‌تواند دلیلی بر این پدیده باشد که در آمارهای پس از اصلاحات دهقانی نمود زیادی پیدا کرده بود. برای نمونه، حدود ۱۰ درصد صنعتگران فرش، مردان بودند (Kessler and Markevich, 2020).

- آسانی دسترسی به منابع اولیه صنایع دستی هم از عوامل رونق آن در منطقه بود. قفقاز از نظر ذخایر و مواد اولیه‌ای چون آهن، مس و نقره غنی بود و جنگل‌های گسترده‌ای داشت و انواع چوب، فراوان یافت می‌شد که در سطح منطقه توزیع شده بود. علاوه بر این، محصولات کشاورزی و دامی مانند ابریشم، پشم، پنبه، کتان، پوست و چرم با کیفیت خوب در حجم زیادی در منطقه تولید می‌شد (Piralov, 1900: 5). از این‌رو، دوسوم ابریشم (Anisimov, 1926: 19) و بخش زیادی از پشم تولیدشده در صنایع قالی‌بافی و پارچه‌بافی در ابتدای قرن بیستم مورد استفاده صنعتگران صنایع دستی قرار می‌گرفت (Piralov, 1913: 14; Prothero, 1920: 58).

- اشتغال و پرکردن زمان فراغت نیز عرصه صنایع دستی را در قفقاز گسترش داده بود. تا زمان اصلاحات دهقانی، بیشتر مردم به کار کشاورزی و دامداری مشغول بودند و در ماه‌های بیکاری و فراغت که با زمستان‌های طولانی مدت چندین ماهه و بسته‌شدن راه‌های ارتباطی روستاها همراه بود (نیمه سپتامبر تا نیمه آوریل) بیشتر مردم به‌ویژه زنان و کودکان (دست‌کم نیمی از آن‌ها) به کارهای دستی مشغول می‌شدند (Bronevsky, 1823: 53-54; Markgraf, 1882: 110; Piralov, 1900: 5; Piralov, 1913: 18). بعد از اصلاحات نیز حضور زنان در عرصه صنایع دستی با توجه به شرایط به‌وجودآمده بیشتر شد و برخی از آن‌ها با حمایت دولتی در کارگاه‌ها مشغول به کار شدند (Akinchi, 1293c: 3). البته برخی صنعتگران شهری

نیز در پاییز و زمستان به شهر آمده به حرفه خود مشغول می‌شدند و در بهار و تابستان به کار کشاورزی می‌پرداختند (Piralov, 1913: 18).

- سیستم آبیاری زمین‌های کشاورزی در بیشتر مناطق قفقاز جنوبی از اهمیت بسیار زیادی در کشاورزی برخوردار بود که بعد از اصلاحات دهقانی به خوبی مدیریت نشد و به مانعی بزرگ در برابر توسعه کشاورزی تبدیل شد (Piralov, 1913: 13). از آنجا که هزینه نگهداری این سیستم و کانال‌کشی‌ها از توان کشاورزان خارج بود، سبب شد آنان زمین‌های خود را در برخی مناطق رها کنند و به صنایع دستی روی آورند.

- در نیمه اول قرن نوزدهم، داغستان و چچن درگیر مبارزه‌ای طولانی مدت با حاکمیت بودند و از هر سو محاصره شده بودند. بنابراین تأمین نیازهای اولیه زندگی (Kosven, 1958: 283, 285) و تهیه مواد اولیه برای ساخت سلاح از جمله باروت و سرب (Bronevsky, 1823: 55-56) برای مقابله با دولت یکی از عوامل مهم رونق زیاد صنایع دستی در این منطقه بود. تنوع صنایع دستی در این منطقه و حضور محصولاتشان در بیشتر بازارها، به‌ویژه نیژنی نووگورود حاکی از تلاش زنان و کودکان این منطقه در عرضه صنایع دستی بود که بیشتر مردانشان همواره در جنگ و گریز بودند (Markgraf, 1882: 70-72). صنایع دستی در داغستان تا سقوط امام شامل (۱۷۹۷-۱۸۷۱) رونق زیادی داشت و روستای ایریب^۱ یکی از مراکز مهم داد و ستد صنایع دستی این منطقه محسوب می‌شد (Gliનોetsky, 1862: 164). این صنعت به حدی در میان زنان و دختران رواج داشت که هیچ وقت بیکار نبودند، حتی هنگام راه رفتن در کوچه و خیابان یا نشست‌های دورهمی، دوک و پشم با آنها بود و مشغول نخ‌ریسی بودند (Shavlaeva, 2006).

- تأمین برخی نیازهای معیشتی نیز از دیگر عوامل توجه مردم قفقاز به صنایع دستی بود و در تجارت کالا به کالا، تولیدات صنایع دستی جایگاه ممتازی داشتند (Klaproth, 2008: 116,)

(161)

بازار عرضه محصولات

بازار مکاره نیژنی نووگورود^۲ در مسیر آبراه ولگا در فاصله ۴۶۰ کیلومتری جنوب مسکو، یکی از مهم‌ترین مراکز تجاری روسیه تزاری و جهان بود که از آن به‌عنوان پایتخت تجاری امپراتوری تزارها یاد می‌شد. به‌طور معمول محصولات کشاورزی و صنایع دستی قفقاز علاوه بر حضور چشمگیر در بازارهای محلی، در این بازار بزرگ عرضه می‌شد که راه‌های ارتباطی

۱. ایریب، یکی از مقرهای امام شامل در دوران مبارزه علیه تزارها بود که با شکست امام شامل و تصرف آن توسط روس‌ها، به‌صورت کامل ویران شد.

2. Nizhegorodskaya Yarmarka

مناسب و متنوعی داشت و از نظر اقتصادی هم به سود تاجران و کشاورزان قفقازی بود (Zapiski, 1988: 79). این بازار بعد از آتش سوزی بزرگ در سال ۱۸۱۶ در بازار ماکاریف^۱ در سال ۱۸۲۲ تأسیس شد (Tsvetaev, 1833: 25). هر سال از ۱۵ ژوئیه تا ۲۰ اوت (Meyendorff, 1826: 172; Kulikov, 2009: 185) تاجران زیادی از نقاط مختلف جهان از جمله ایران، چین، هند، آسیای مرکزی، ژاپن، اروپا و آمریکا کالاهای شان را برای فروش در آنجا عرضه می کردند، ولی تجارت اصلی دولت با کشورهای شرقی بود؛ چون بازار اصلی محصولات کارخانه های روسیه را شرقی ها تشکیل می داد (Kornilovich, 1957: 454). از این رو، این بازار به کلید تجارت با آسیا یا نقطه مبادلات اروپا و آسیا معروف بود (Ovsyannikov, 1867: 6). بازار نیژنی نووگورود برای اقتصاد امپراتوری علاوه بر فروش محصولاتش از ابعاد دیگری نیز اهمیت خاصی داشت و قیمت کالاهای اساسی از جمله چای، فلزات، ماهی، نمک، نان و خز در این بازار تعیین می شد.

نیمه دوم قرن نوزدهم، اوج رونق این بازار بود. ارزش کالاهای مبادله شده در این بازار بین ۵۰ تا ۶۰ میلیون روبل نقره^۲ بود (Kulikov, 2009: 185). با ساخت راه آهن نیکولایف در سال ۱۸۵۱ و به دنبال آن خط راه آهن مسکو - نیژنی نووگورود، بر رونق آن افزوده شد و میزان مبادلات افزایش پیدا کرد. در نیمه اول قرن نوزدهم، چای از مهم ترین و اساسی ترین کالاها بود که با از میان رفتن انحصار آن و اصلاحات دهقانی در سال ۱۸۶۱، نقش کالاهای دهقانی و پنبه بیشتر شد. از مهم ترین محصولات مبادله شده در این بازار می توان به پنبه، پشم، ابریشم، چای، فلزات (به ویژه آهن و مس) و صنایع دستی اشاره کرد (Loshmanov, 2021). در سال ۱۸۹۶ نزدیک به یک میلیون نفر از این نمایشگاه بزرگ دیدن کردند (Lebedev, 2019: 296). مردم قفقاز بعد از دوران جنگ، حضور فعالی در این بازار داشتند (Bezobrazov, 1882: 243)، به ویژه در فصل هایی که برداشت محصولات کشاورزی خوب بود و حضورشان در بازار برجسته و زبانه زد می شد (Speranskago, 1915: XXII). پشم با کیفیت داغستان و قره چای و پارچه های شان (Speranskago, 1915: 53)، قالی های شوشی و قبه (Speranskago, 1915: 77)، محصولات ظریف ابریشمی شماخی و شکی (Melnikov, 1846: 258)، مواد غذایی خشک نمک سود^۳ دربند و لنکران (Melnikov, 1846: 263) از محصولات مرغوب و معروف قفقاز در این بازار بود.

1. Makaryev

۲. ده روبل نقره = یک امپریال = ۷ منات آذربایجان؛ قپیک معادل یک صدم منات یا روبل نقره (Akinchi, 1295: 4)؛ هر روبل نقره معادل ۵٫۳ روبل کاغذی (Dennison and Nafziger, 2012: 426)؛ در ادامه به جای روبل نقره از روبل استفاده خواهیم کرد.

3. dry-salter

نگاه استعمارگرایانه دولت تزار، با پشتیبانی لشکری از دانشمندان و شرق‌شناسانی مانند بیبرشتاین^۱ (Polievktov, 1935: 147)؛ قفقاز را به یک انبار مهم مواد اولیه برای کارخانه‌های امپراتوری تبدیل کرده بود. از این رو، حضور قفقاز در بازار مواد اولیه و خام، پررنگ بود (Ovsyannikov, 1867: 58)، از جمله ابریشم که پیشینه دیرینه‌ای در منطقه داشت و دولت تزار روسیه با ظرفیت‌های اقتصادی آن در قفقاز، در سایه پژوهش‌های دوساله بیبرشتاین، به‌خوبی آشنا شده بود (Melnikov, 1846: 258) و حدود دوسوم ابریشم مورد نیاز امپراتوری نیز در قفقاز تولید می‌شد (Kafarova, 2004: 25). محصولات پوست خام و چرم هم، سهم بسزایی در کالاهای عرضه‌شده در بازار نیژنی نووگورود داشت. قفقاز در سال ۱۹۱۲ به تنهایی ۱۴ درصد مبادلات کل پوست گوسفندی، ۱۰ درصد پوست گاو و ۱۸ درصد پوست بز را در این بازار به خود اختصاص داده بود (Speranskago, 1915: 201, 324, 327). از آنجایی که پیشه تجارت در میان مردم قفقاز چندان مرسوم نبود (Bronevsky, 1823: 55) بیشتر ارامنه و یهودیان منطقه با خرید صنایع دستی از روستاییان قفقاز آن‌ها را در بازارهایی چون باکو، تفلیس، ولادی قفقاز، قیزلار و بازار بین‌المللی نیژنی نووگورود عرضه می‌کردند (Bronevsky, 1823: 56).

سهم درآمد ایجادشده از صنایع دستی در اقتصاد خانواده

صنایع دستی در قفقاز تأثیر مستقیمی بر اقتصاد خانواده داشت (Bronevsky, 1823: 53) و عرصه مناسبی برای مشارکت اعضای خانواده در تقویت آن فراهم ساخته بود و هرکسی در هر سنی بنابر توانمندی‌های خود در بخشی از صنایع دستی فعالیت می‌کرد و علاوه بر سرگرمی، درآمدی نیز به دست می‌آورد. بیشتر تولیدات صنایع دستی این منطقه مصرف داخلی داشت و بخش اندکی از آن‌ها فرصت صدور به خارج از مرزها را پیدا می‌کرد. با توجه به قیمت پایین بسیاری از این محصولات، بیشتر افراد یا خانواده‌ها در چند رشته فعالیت می‌کردند. به‌ویژه صنعتگران شهری که به‌طور معمول در کنار شغل اصلی‌شان به کارهای دیگر نیز مشغول بودند (Akinchi, 1293b: 1; Dingelstedt, 1892: 138). دختران با ازدواج زودهنگام خیلی زود بار مسئولیت زندگی را بردوش می‌کشیدند (Dingelstedt, 1892: 142) و به‌عنوان نیروی فعال در کنار امور خانه به کار دستی هم می‌پرداختند. در برخی مناطق، زنان یا دختران برای تقویت اقتصاد خانواده به‌عنوان یک شغل اصلی در کارگاه یا خانه کارفرما مشغول به کار می‌شدند یا سفارش را گرفته در خانه خود انجام می‌دادند، ولی بیشتر خانواده‌ها برای خودشان کار می‌کردند (Markgraf, 1882: 92-93). برای اینکه برآوردی از سهم صنایع دستی در اقتصاد خانواده به دست آید، درآمد در نتیجه صنایع دستی در سه منطقه قره‌باغ، اوستیا^۲ و زاقاتالا^۳ در دو سوی قفقاز و بلندی‌های آن را بررسی می‌کنیم:

1. Adolf Marshal fon Bibershteyn

۲. در شمال تفلیس در دو سوی رشته کوه قفقاز بزرگ

۳. در غرب تفلیس در بلندی‌های جنوبی رشته کوه قفقاز بزرگ

- قره‌باغ یکی از مراکز مهم صنایع دستی در قفقاز بود که آوازه‌اش در صنایع قالی‌بافی و ابریشم از مرزها فراتر رفته بود (Prothero, 1920: 75). در ابتدای قرن بیستم ۲۳ درصد اهالی و ۴۵ درصد صنعتگران قره‌باغ به کار قالی‌بافی مشغول بودند. درآمد قالیبافی ۳۰ درصد از درآمد سالانه‌شان را تشکیل می‌داد (Mammadov, 2014: 45) و زنان نقش اصلی را برعهده داشتند. در قره‌باغ کمتر خانواده‌ای پیدا می‌شد که دار قالی در خانه نداشته باشد (Dingelstedt, 1892: 141). قیمت قالی‌های بافته‌شده بسته به کیفیت و اندازه‌شان بین ۶۰ تا ۱۲۰ روبل بود و به‌طور معمول در اندازه‌های ۲ × ۵، ۲ × ۷ و ۳ × ۱۰ متر بافته می‌شد (Dingelstedt, 1892: 142). در اواخر قرن نوزدهم، دستمزد روزانه کارگر زن در کارگاه قالی‌بافی حداقل ۱۲ کوپک^۱ (Dingelstedt, 1892: 141) و در کارگاه تولید ابریشم بین ۲۰ تا ۳۰ کوپک بود (Dingelstedt, 1892: 145).

- پارچه‌بافی نیز در منطقه اوستیا یکی از کارهای زنان خانه‌دار بود که در کنار امور کشاورزی و دامداری، بیشتر در پاییز و زمستان به آن مشغول می‌شدند (Markgraf, 1882: 110). درآمد سالانه زنان اوستی از کار پارچه‌بافی حدود ۴۲ روبل (Markgraf, 1882: 93) بود که با احتساب ۱۸۰ روز کاری، درآمد روزانه آن‌ها حدود ۲۳ کوپک و درآمد ماهانه‌شان به‌طور میانگین ۵ روبل می‌شد.

- ژنرال نیکولای گلینوتسکی^۲ (۱۸۳۰-۱۸۹۲) از تاریخ‌نگاران نظامی و از بنیان‌گذاران مدرسه آمار نظامی روسیه در مأموریتی به قفقاز جنوبی و منطقه زاقاتالا در سال ۱۸۶۲ با اشاره به وضع خوب اقتصادی مردم منطقه می‌نویسد: به لطف خاک بسیار حاصل‌خیز و غنای پوشش گیاهی، مردم منطقه زاقاتالا زندگی مرفهی دارند. با اینکه زمین کشاورزی زیادی ندارند؛ باغداری، دامداری و نوغانداری رونق خوبی پیدا کرده است و از تولید ابریشم، سود سرشاری به‌دست می‌آوردند. هر یک از تولیدکنندگان در سال، بین ۱ تا ۱۶ کیلوگرم ابریشم خام به ارزش ۸۰ تا ۱۲۰ روبل تولید می‌کنند که درآمد بسیار خوبی است. بازکردن پيله‌ها حتی از تولید پيله نیز سودآور است و افرادی که توانایی تولید پيله را ندارند در این بخش فعالیت می‌کنند که به ازای هر کیلوگرم پيله بازنشده تازه ۵۰ تا ۶۰ کوپک از صاحب آن دستمزد می‌گیرند (Glinoyetskiy, 1862: 122-123). با توجه به اینکه برای تولید ۱۶ کیلوگرم ابریشم خام ۳۳۰ تا ۳۶۰ کیلوگرم پيله بازنشده تازه لازم بود (Dingelstedt, 1892: 145) افرادی که در بازکردن پيله‌ها فعالیت می‌کردند، درآمدی حدود ۲۰۰ روبل در سال داشتند که به‌طور معمول زنان و دختران انجام می‌دادند.

۱. یک‌صدم روبل نقره

2. Nikolay Pavlovich Glinoyetskiy

شایان توجه اینکه در اواخر قرن نوزدهم، درآمد سالانه کفش دوز ۲۸۰ روبل و کلاه دوز ۲۵۰ روبل و دستمزد روزانه کارگر پارچه بافی ۲۵ تا ۵۰ کوپک، صابون سازی ۴۰ تا ۶۰ کوپک، کلاه دوزی ۲۵ تا ۳۰ کوپک و قیمت یک جفت کفش زنانه ۳۵ تا ۵۰ کوپک بود (Dingelstedt, 1892: 142-149). برای ارزیابی بهتر، می توان این درآمد را با متوسط درآمد سالانه یک کارگر تمام وقت با ۱۲ ساعت کار روزانه در دهه ۱۸۶۰ در شهر روستف مقایسه کرد که بین ۱۰۰ تا ۳۰۰ روبل بود (Dennison and Nafziger, 2012: 407). مقایسه درآمد کارگران قفقاز با هزینه زندگی یک خانواده مرفه با سه نفر نیروی کار از جمله یک دختر ۱۱ ساله در دهه ۱۸۸۰ در شهر سن پترزبورگ نیز می تواند جالب باشد.^۱ میانگین هزینه زندگی ماهانه این خانواده حدود ۳۵ روبل بود که دخترشان با درآمد ماهیانه ۶ روبل نقش مؤثری داشت (Gorshkov, 2006: 86). در جدول ۳ قیمت برخی از کالاهای اساسی در مناطق مختلف آمده است.

جدول ۳. قیمت اقلام اساسی در مناطق مختلف قفقاز (یک کیلو به کوپک)

سال	۱۷۸۳	۱۸۰۱	۱۸۳۱	۱۸۷۷
منطقه	گرجستان	موزدوک	وئوگدا	باکو
گندم	-	۴	-	۷
جو	-	۲	۳،۵	۵،۵
آرد گندم	۳	۵	-	-
آرد چاودار	۲،۷	۲	۲	-
نان گندم	۱،۵	۷	-	-
نان جو	-	۵	-	-
نان چاودار	-	۲،۵	-	-
نمک	-	۲	۳	-
ماهی تازه	-	۱۰	-	-
قند	-	۲۰۰	-	۷۳
عسل	-	۶۰	-	-
گوشت گاو	-	-	۷	۷

Source: (Gamrekeli, 1980: 83; Gamrekeli, 1968: 277; Akinchi, 1294a: 4; Dennison and Nafziger, 2011: 14)^۲

۱. در این دوره، کار کودکان در کارگاه های صنعتی در میان خانواده های مرفه نیز رایج بود.
۲. در تبدیل واحدها یک چتورت معادل ۱۳۰ کیلوگرم و بود معادل ۱۶،۳۸ کیلوگرم.

صنایع دستی مهم

در قفقاز بیش از چهل نوع صنایع دستی در میان مردم رواج داشت (Piralov, 1900: 5) و صنایعی چون قالی بافی، پارچه بافی، سنگ تراشی، سفالگری، نجاری، مسگری، قلع سازی، آهنگری، جواهرسازی، دباغی، کلاه دوزی، شال دوزی، نم دباغی، جوراب بافی، گل دوزی پیشینه ای دیرین داشت و مهارت بالایی در این رشته ها داشتند (Markgraf, 1882: 21; Piralov, 1913: 18).

الف) صنعت قالی بافی

صنعت قالی بافی در قفقاز ریشه در دوران باستان دارد و یکی از میراث داران فرهنگ ایرانی است. این صنعت در دوره روسیه تزاری توسعه زیادی پیدا کرده بود و اهمیت اقتصادی ویژه ای داشت و بیشتر زنان و دختران قفقاز جنوبی و داغستان با آن آشنا بودند (Piralov, 1913: 50). در دوره بعد از اصلاحات دهقانی نیز بخشی از مردان به این صنعت روی آوردند. فصل های پاییز و زمستان و در دوره های خشکسالی و جنگ، قالی بافی یکی از سپرهای اقتصادی خانواده ها محسوب می شد (Markgraf, 1882: 110; Piralov, 1913: 17-18). گستره این صنعت در منطقه، بسیار گسترده بود و در قفقاز جنوبی بیشتر از قفقاز شمالی رواج داشت. مهم ترین مراکز تولید قالی در قفقاز جنوبی در مناطقی مانند قبه، قره باغ، ایلیزاوتپول، شیروان، شکی، باکو، آخال تسبخ، ایروان، نخجوان، باتومی و قارص بود (Dingelstedt, 1892: 142; Piralov A., 1913: 52) و در قفقاز شمالی نیز شامل مناطق آوار، دارگین، لزگی و طبرسران در داغستان و قبایل نوغای، قالموق، ترکمن در دشت های بزرگ ترک و استاوروپل بود (Markgraf, 1882: 111). ولی شهرهای قبه (VAS., 1848: 392) و قره باغ از گذشته دور به قالی های ابریشمی و مرغوبش معروف بودند و در طرح و رنگ نیز رقیبی نداشتند. همچنین در بازارهای محلی و بین المللی شهرت زیادی داشتند (Piralov, 1913: 56, 58). جدول ۴ نیز رونق صنعت قالی در قفقاز را به خوبی نشان می دهد.

جدول ۴: آمار تعداد قالیبافان در پنج منطقه مهم قفقاز در سال ۱۹۱۲

مناطق	نفر قالیباف	درصد از جمعیت روستایی
قبه	۳۹۹۷۹	۲۲,۷ درصد
جواد	۱۵۱۲۰	۱۴,۴ درصد
الکساندروپل	۲۶۸۵۳	۱۵,۲ درصد
سامور	۱۷۰۴۴	۲۶,۳ درصد
ایلیزاوتپول	۳۳۰۶۹	۴۸,۲ درصد

Source: Piralov, 1913: 78

قالی زینت‌بخش خانه‌های قفقاز در هر طبقه‌ای از جامعه بود؛ حتی داخل گاری و چادر عشایر نیز با قالی پوشانده شده بود (Piralov, 1900: 11). این صنعت همواره مورد توجه گردشگران، پژوهشگران و سفیران دیگر کشورها در روسیه تزاری قرار داشت و تحسین همگان را برانگیخته بود و اطلاعات خوبی را درباره رونق این صنعت در این منطقه ارائه کرده‌اند. آنتونی جنکینسون^۱ (۱۵۲۹-۱۶۱۱) در سفر به شیروان به قالی‌ها و بالش‌های گرانبها و زیبایی اشاره می‌کند که چادر عبدالله‌خان حاکم شیروان با آن‌ها پوشانده شده بود یا آدم اولئاریوس^۲ (۱۶۰۳-۱۶۷۱) در سفرش به شماخی می‌نویسد: «خانه روستایان ساده و با سلیقه است و سراسر با قالی پوشیده شده است.» (Tahirov, 2012: 9). از میانه قرن نوزدهم، قالی‌های قفقاز در نمایشگاه‌های داخلی و بین‌المللی حضور چشمگیری داشت (Tahirov, 2012: 13-14).

- ۱۸۵۲ نمایشگاه صنایع کشاورزی روسیه در مسکو
- ۱۸۷۲ نمایشگاه ملی پلی‌تکنیک در مسکو
- ۱۸۸۲ نمایشگاه صنعت و هنر در مسکو
- ۱۸۸۶ نمایشگاه صنایع کشاورزی قفقاز در تفلیس
- ۱۹۱۲ نمایشگاه صنایع دستی روسیه در پترزبورگ
- ۱۸۷۲ نمایشگاه بین‌المللی ایتالیا
- ۱۹۱۱ نمایشگاه بین‌المللی برلین
- ۱۹۱۳ نمایشگاه بین‌المللی لندن

ب) صنعت ابریشم

صنعت ابریشم نیز یکی از صنایع مهم این منطقه بود که از نظر اقتصادی سهم زیادی داشت. ابریشم تولیدی، بیشتر برای پارچه و قالی‌بافی، گل‌دوزی و تولید روسری به‌ویژه کلاغایی استفاده می‌شد. زنان و دختران نقش زیادی در صنعت ابریشم از مرحله پرورش کرم تا تولید داشتند. توزیع جغرافیایی این صنعت نیز در قفقاز گسترده بود. مهم‌ترین مناطقی که این صنعت در آنجا رواج داشت عبارت بودند از:

- غرب قفقاز جنوبی: کوتایس، سیخناخ، تلاو، آخال‌تسیخ، گوری، سوخومی، باتومی و تفلیس،
- شرق قفقاز جنوبی: قبه، شماخی، زاقاتالا، نوخا (شکی)، ایلزوتپول، شوشی، باکو، لنکران، ایروان، اچمیادزین و نخجوان،
- قفقاز شمالی: قیزلار، موزدوک و دیگر مناطق سواحل رودخانه ترک.

1. Anthony Jenkinson
2. Adam Olearius

ولی سه منطقه شماخی، نوخا و شوشی از مهم‌ترین مراکز صنعت ابریشم بودند که شرایط آب‌وهوایی مناسبی برای رشد درخت توت داشتند. پارچه‌های شماخی، گلدوزی‌های نوخا و قالی‌های شوشی شهرتی فراتر از منطقه به‌دست آورده بودند (Piralov, 1913: 79-83; Prothero, 1920: 75). بنابر آمار رسمی در سال ۱۹۱۲ ۲۰۰ هزار نفر در صنعت ابریشم کل قفقاز کار می‌کردند که نتیجه کارشان تولید ۴۶۰۰ تن ابریشم به ارزش ۵ میلیون روبل نقره بود که یک سوم آن به خارج از قفقاز به‌ویژه مسکو صادر می‌شد و دوسوم آن در صنایع دستی داخل قفقاز مصرف می‌شد (Anisimov, 1926: 19).

نتیجه

اقتصاد غنی قفقاز از عوامل مهم توجه روس‌ها به توسعه‌خواهی در آن بود و آن‌ها از ابتدای فتوحات در این منطقه، بهره‌برداری از منابع اقتصادی قفقاز را آغاز کردند. با تسلط روس‌ها بر قفقاز به‌ویژه با اصلاحات دهقانی سال ۱۸۶۱، زندگی روستاییان و عشایر که حدود ۸۷ درصد از جمعیت این منطقه را تشکیل می‌دادند، دستخوش تغییرهای زیادی شد. با این اصلاحات نظام استعماری ارباب - رعیتی به نظام استعماری سرمایه‌داری تغییر کرد. در پی تشدید بهره‌کشی از منابع انسانی و طبیعی، قفقاز به انبار مواد خام و بازار فروش صنایع روسیه مرکزی تبدیل شد. این سیاست، صنایع دستی قفقاز را در تأثیر قرار داد و مدیریت خانواده قفقازی به‌طور تدریجی تغییر شکل داد. با کاهش هزینه تولید و کم کردن قیمت و افزایش کیفیت صنایع روسی، این کالاها بازار بسیار خوبی در قفقاز پیدا کردند و به مرور، بیشتر صنایع محلی از جمله پارچه‌بافی، کفش و چرم تعطیل شدند. ولی در برخی صنایع دستی مانند قالی، ابریشم، گلیم، گلدوزی و نم‌بافی به دلیل کیفیت، طرح، نقش و مواد اولیه ارزان و توان رقابت‌پذیری بالا رونق گرفتند. دولت چون از فروش آن‌ها سود می‌برد در توسعه این صنایع کوشید.

در دوره بعد از اصلاحات با تغییرهای گسترده‌ای که در پایه‌های اقتصادی خانواده‌ها ایجاد شد، سهم صنایع دستی اهمیت زیادی پیدا کرد و در برخی مناطق به‌عنوان شغل اصلی و گذران زندگی محسوب می‌شد. همچنین بخش زیادی از نیروهای آزادشده نظام ارباب - رعیتی را جذب کرد. با توجه به شرایط جغرافیایی و وجود زمین‌های حاصل‌خیز برای کشاورزی، زراعت و دامداری پایه اصلی اقتصادی روستاییان قفقاز شمالی را تشکیل می‌داد، اما در قفقاز جنوبی و داغستان به دلیل نبود زمین کافی برای کشاورزی، دسترسی آسان به مواد اولیه لازم برای تولید صنایع دستی و دیگر شرایط قلمی و سیاسی، صنایع دستی نقش مهمی در اقتصاد خانواده داشت و نزدیک به یک سوم هزینه‌های زندگی آن‌ها را پوشش می‌داد و در شرایط جنگ، ناآرامی و خشکسالی سهم بیشتری در تأمین هزینه‌هایشان داشت. بیشتر تولیدات صنایع دستی این منطقه با توجه به شرایط جغرافیایی و سیاست‌های اقتصادی امپراتوری روسیه

تزاری و بازار بزرگش مصرف داخلی داشت و بخش اندکی از آن‌ها صادر می‌شد؛ به همین دلیل، به‌طور معمول قیمت این محصولات پایین بود و خانواده‌ها برای تأمین مخارج خود مجبور به فعالیت دسته‌جمعی، صرف وقت زیاد و گاه فعالیت در چند رشته مختلف بودند.

References

- Abramov, Yakov (2001), **Caucasian Highlanders**, Nalchik: El-Fa [in Russian].
- Akinchi**, (1293a), Vol. 2, No. 9 [in Turkish].
- Akinchi**, (1293b), Vol. 2, No. 4 [in Turkish].
- Akinchi**, (1293c), Vol. 2, No. 16 [in Turkish].
- Akinchi**, (1294a), Vol. 3, No. 10 [in Turkish].
- Akinchi**, (1294b), Vol. 3, No. 3 [in Turkish].
- Akinchi**, (1295), Vol. 4, No. 10 [in Turkish].
- Anisimov, Sergei (1926), **A Guide to the Caucasus**, Istanbul: Erkan-ı Harbiye-i General Intelligence Department.
- Atkin, Muriel (2004), **Russia and Iran (1780-1828)**, Tehran: Markaz-e Nashr-e Daneshgahi.
- Bezobrazov, Vladimir (1882), **The National Economy of Russia**, St. Petersburg: Department of Trade and Manufactories [in Russian].
- Bronevsky, Semen (1823), **The Latest Geographical and Historical News About the Caucasus**, Moscow: Tip. S. Selivanovskiy [in Russian].
- Bunядov, Teymur (2007), **Ethnography of Azerbaijan**, Vol. 1, Baku: Shargh – Gharb [in Turkish].
- Coene, Frederik (2010), **The Caucasus: An Introduction**, London: Routledge.
- Cornell, Svante (2001) **Small Nations and Great Powers**, London, Routledge Curzon.
- De Waal, Thomas (2019), **The Caucasus : An introduction**, Oxford: Oxford University Press .
- Dennison, Tracy and Steven Nafziger (2011), **Micro-Perspectives on Living Standards in Nineteenth-Century Russia**. Berkshire: Williams College, Available at: <https://core.ac.uk/download/pdf/6575338.pdf>, (Accessed on: 3/6/2022).
- Dennison, Tracy and Steven Nafziger (2012), "Living Standards in Nineteenth-Century Russia", **Journal of Interdisciplinary History**, Vol. 43, No. 3, pp. 397-441, (doi:10.1162/jinh_a_00424).
- Dingelstedt, Victor (1892), "The Small Trades of the Caucasus", **Scottish Geographical Magazine**, Vol. 8, No. 3, pp. 136-150, (doi: 10.1080/00369229208732516).
- Dubrovín, Nikolay (1871), **History of War and Domination of Russians in the Caucasus**, Vol. 1, St. Petersburg: Department of Udelov [in Russian].

- Gamrekeli, Vakhtang (1980), *Inter-Caucasian Political and Trade Relations of Eastern Georgia (Late 60s - Early 90s of the 18th Century)*, **Documents and Materials**, Vol. 1, Tiflis: Metsniyereba [in Russian].
- Eltyaminia, Reza and Darioush Ghanbari (2023), "Ethnic Politics in Russia and Its Impact on Extremism in the North Caucasus", **Central Eurasia Studies**, Vol. 15, No. 2, pp. 49-71, (doi:10.22059/JCEP.2023.304933.449936), [in Persian].
- Gamrekeli, Vakhtang (1968), **Documents on Relations between Georgia and the North Caucasus in the 18th Century**, Tiflis: Metsniereba [in Russian].
- Gasanov, Haji (2007), **From the History of the North Azerbaijani Village in the Late XIX - Early XX Centuries**, Baku: Tahsil [in Russian].
- Gliñoetsky, Nikolay (1862), "Journey to Dagestan", **Military Collection**, No. 1, pp. 119-164 [in Russian].
- Gorshkov, Boris (2006), "Factory Children: Child Industrial Labor in Imperial Russia, 1780-1914", Dissertation, Auburn University, Available at: https://etd.auburn.edu/bitstream/handle/10415/594/GORSHKOV_BORIS_40.pdf?sequence=1, (Accessed on: 3/8/2022).
- Hoseini, Sajjad and Jafar Aghazadeh (2019), "The Idea of Pan-Islamism and the Revival of Muslims Textile Industry in the South Caucasus", **Central Eurasia Studies**, Vol. 12, No. 1, pp. 21-34, (doi: 10.22059/JCEP.2019.253445.449752) [in Persian].
- Kafarova, Zeinab (2004), **The Formation of the Working Class of Azerbaijan**, Baku: Elm [in Russian].
- Karami, Jahangir and Kolsoom Abedi (2017), "Modernity in Ismail Gasprinski's Thoughts and its Influence on Russian Muslims", **Central Eurasia Studies**, Vol. 10, No. 1, pp. 189-204, (doi: 10.22059/jcep.2017.62907) [in Persian].
- Kartashova Maria (2016), "Russian Exports of Artisanal Goods in the Late 19th – Early 20th Century", **Vestnik of Lobachevsky University of Nizhni Novgorod**, No. 5, pp. 40-48, Available at: <http://www.vestnik.unn.ru/ru/nomera?jnum=218>, (Accessed on: 13/8/2022) [in Russian].
- Kartashova, Maria (2015), "The State Policy of the Russian Empire Regarding Development of Handicrafts in the Caucasus at the Turn of the XX Century", **Theory and Practice of Social Development**, No. 16, pp. 150-152, Available at: <http://teoria-practica.ru/vipusk-16-2015/>, (Accessed on: 13/8/2022) [in Russian].
- Kessler, Gijis and Andrei Markevich, Electronic Repository of Russian Historical Statistics, 18th - 21st centuries, <https://ristat.org/>, [2020] [4.02 - Agricultural Output In Kind] [benchmark-1897].
- Klaproth, Julius (2008). **Travels in the Caucasus and Georgia**. Nalchik. El Fa. 2008, Available at: http://apsnyteka.org/493-klaprot_opisanie_poezdok_po_kavkazu.html/, (Accessed on: 7/3/2023) [in Russian].

- Kornilovich, Alexander (1957), **Works and Letters**, Moscow, Leningrad: AH CCCP [in Russian].
- Kosven, Mark (1958), **History, Geography and Ethnography of Dagestan in the 18th - 19th Centuries**, Edited by Mark Osipovich Kosven, Moscow: Eastern Literature [in Russian].
- Kulikov, Vladimir (2009), "Documents on the Asian Committee, 1819-1848", **Historical Archives**, No. 1, pp. 174-187, Available at: http://Annales.info/sbo/contens/ist_arh.htm, (Accessed on: 13/11/2022). [in Russian].
- Lebedev, Sergei (2019), "The Realization of Products of National Art Crafts", **The World of Science, Culture and Education**, Vol. 74, No. 1, pp. 295-298, Available at: http://amnko.ru/index.php/download_file/view/873/82/, (Accessed on: 13/8/2022) [in Russian].
- Loshmanov, Roman (2021), "Guide to the Nizhny Novgorod Fair", Nizhny Novgorod: Government of the Nizhny Novgorod Region. <https://arzamas.academy/mag/1137-yarmarka>, (Accessed on: 12/8/2022) [in Russian].
- Mohammadov, Amirbek (2021), "From the History of the Export of Dagestan Rugs (from Late 19th- to 20th Century)", **International Research Journal**, Vol. 3, No. 4 (doi:10.23670/IRJ.2021.106.4.101.).
- Mohammadov, Nazim (2014), "Crafts in Karabagh (Early XX Century)", **History and Its Problems**, No. 3, pp. 44-48, Available at: http://publish.bsu.edu.az/az/content/tarix_ve_onun_problemleri_jurnali_illlerle, (Accessed on: 13/8/2022), [in Turkish].
- Markgraf, Otto (1882), **Essay on Handicrafts in the North Caucasus with a Description of Production Techniques**, Moscow: S.V. Lepeshkin [in Russian].
- Melnikov, Pavel (1846), **Nizhny Novgorod Fair in 1843, 1844 and 1845**, Nizhny Novgorod: Gub. Tip [in Russian].
- Meyendorff, Egor (1826), "On the Trade of Bukharia.", **Moscow Telegraph**, Vol. 11, No. 19, pp. 161-185, Available at: <https://www.prlib.ru/item/965389>, (Accessed on: 13/11/2022) [in Russian].
- Nebolsin, Grigoriy (1834), "Caspian Trade." **Biblioteka Dlya Chteniya**, Vol. 7, No. 12, pp. 85-110, Available at: <https://books.google.ru/books?id=3vsMAQAIAAJ&pg=RA2-PT4#v=onepage&q&f=false>, (Accessed on: 13/11/2022), [in Russian].
- Ovsyannikov, Nikolai (1867), **On Trade at the Nizhny Novgorod Fair**, Nizhny Novgorod: G. A. Pendrina [in Russian].
- Petrushevsky, Ilya (1936-1937), **The Colonial Policy of Russian Tsarism in Azerbaijan in the 20-60s. XIX Century**, Moscow: AH CCCP [in Russian].

- Piralov, Artemy (1900), **A Brief Description of Handicraft Crafts of the Caucasus**, Tiflis: M. Martirosyants [in Russian].
- Piralov, Artemy (1913), **A Brief Description of Handicraft Crafts of the Caucasus**, St. Petersburg: Hypo-Lithography Anchor [in Russian].
- Polievktov, Mikhail (1935), **European Travelers of the XIII-XVIII Centuries in the Caucasus**, Tiflis: AH CCCP [in Russian].
- Prothero, George (1920), **Caucasia**, London: H. M. Stationery Office.
- Shavlaeva, Тамара (2006), **From the History of the Development of the Chechen Wool Industry in the XIX - Early XX Centuries**, Dissertation (PHD), Grozny: Chechen State University, Available at: <http://www.dslib.net/istoria-otechestva/iz-istorii-razvitija-sherstjanogo-promysla-chechencev-v-xix-nach-xx-vv.html>, (Accessed on: 3/6/2022).
- Speranskago, Sergei (1915), **Report on the Progress of Trade in the Nizhny Novgorod Fair in 1914**, Moscow: Tip. of G. Lissner and D. Sobko [in Russian].
- Tahirov, Karim (2012), **Azerbaijan Carpet: Bibliography**, Baku: The Mirza Fatali Akhundov National Library of Azerbaijan [in Turkish].
- Troinitsky, Nikolai (1905), **The First General Census of the Russian Empire in 1897**, Vol. 6, St. Petersburg: N. L. Nyrkin [in Russian].
- Tsvetaev, Lev (1833), **A Complete History of the Nizhny Novgorod Fair (the Former Makariev Fair)**, Moscow: Tip. N. Stepanova [in Russian].
- VAS, D. (1848), "Blockade of Quba, in 1837", **Magazine for Reading to Students of Military Educational Institutions**, Vol. 70, No. 280, Available at: https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_60000152339/, (Accessed on: 13/11/2022), [in Russian].
- Volkhonskiy, Mikhail and Вадим Mukhanov (2018), "Kavkazskoye Namestnichestvo", https://bigenc.ru/domestic_history/text/3794095, (Accessed on: 14/7/2022) [in Russian].
- Zapiski, I. E. (1988), "Artsruni on Transcaucasian Trade (1836-1838)", **Bulletin of Social Sciences**, Vol. 4, No. 544, pp. 72-80, Available at: <https://arar.sci.am/dlibra/publication/41571/edition/37236/1836-1838?language=hyw>, (Accessed on: 13/11/2022). [in Russian].
- Zulkharneev, Albert (2008), "Transcaucasia for Russia: "Colony" or "Province"? Imperial Projects for the Development of the Region in 1820-30", **Ural Oriental Studies** (Ural University Press), Vol. 3, pp. 74-82, Available at: <http://hdl.handle.net/10995/56169>, (Accessed on: 13/11/2022). [in Russian].